

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ГРОДЗЕНСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ»

Навуковае выданне

Грані роднага слова

Зборнік мовазнаўчых артыкулаў
(да 80-годдзя прафесара П.У. Сцяцко)

Адказныя за выпуск:
Камп'ютарная вёрстка: А.І. Багдзевіч
Дызайн вокладкі:

Падпісана да друку:

ГРАНІ РОДНАГА СЛОВА

**Зборнік мовазнаўчых
навуковых артыкулаў
(да 80-годдзя прафесара П.У. Сцяцко)**

Гродна
ГрДУ імя Янкі Купалы
2010

ЗМЕСТ

Жыццё, прысвечанае навуцы і выхаванню	4
Шур В.В. (Мазыр). П. Сцяцко як даследчык беларускай анамастыкі	8
I. Навуковыя артыкулы	13
Аліферчык Т.М. (Мінск). Катэгорыя прасторы ў айканіміі (на матэрыяле айканіміі Заходняга Палесся).....	13
Андарала Г.Ф. (Мінск). Асаблівасці ўжывання вайсковай лексікі ў рамане Л.Дайнекі «Меч князя Вячкі».....	19
Аніськова С.М. (Гомель). Метафарызацыя агульнаўжывальнай лексікі як крыніца фарміравання навукова-тэхнічнай тэрміналогіі	24
Асабіна С.В. (Гродна). Азначная стылістычная функцыя фразеалагізмаў і прыказак (на прыкладзе твораў Міхася Лынькова).....	30
Асіпчук А.М. (Гродна). Антонімы-назоўнікі як адзін са сродкаў выразнасці ў творах Ніла Гілевіча	33
Аўчыннікава Г.У. (Гродна). Найменні асобы паводле прафесійнай дзейнасці і ра- мёстваў—дэрываты з суфіксамі <i>-нік</i> / <i>-нік</i> / <i>-нік</i> – у беларускай, рускай і польскай мовах	36
Багдзевіч А.І. (Гродна). Аб некаторых прагматычных і граматычных асаблівасцях мастацкага загалёўка (на прыкладзе загалёўкавых комплексаў з лірыкі Я.Купалы).....	42
Баровец Агнешка (Льоблін). <i>Nomina agentis</i> з двайной матывацыяй у сучаснай беларускай мове	46
Барысевіч К.А. (Гродна). Актualныя задачы міжмоўнай перадачы антрапонімаў	53
Белакурская Жанна (Мінск). Спосабы выражэння аўтарскай пазіцыі ў мастацкім тэксе	61
Блінава Э.Д., Міхайлаў П.А., Фацеева С.І. (Мінск). Гаворкі Случчыны: традыцыі і сучаснасць	67
Бочкар Т.П. (Гродна). Аб вывучэнні лексічнай варыянтнасці фразеалагізмаў у супастаўляльным аспекце.....	73
Бубновіч І.І. (Гродна). Асаблівасці адаптацыі іншамоўных дзеяслоўных асноваў старабеларускаю літаратурнаю моваю.....	79
Варановіч В.Л. (Гродна). Да праблемы вызначэння матывацыі назваў асобы жаночага полу некаторых словаўтваральных тыпаў.....	85
Воінава А.М. (Гомель). Сінтаксічныя асаблівасці перакладу паэмы М.Ю.Лермантава «Мцыры» на беларускую мову А.Куляшовым.....	91
Волкава Я.В. (Мінск). Фармант <i>-i(ы)шча/-i(y)ščo</i> ў беларускай і сербалужыцкіх мовах	97
Галай В.М. (Мінск). Афіксальная дэрывацыя германізмаў у беларускай мове	102
Гацко А.М. (Баранавічы). Лінгвакультуралагічны падыход у фарміра-ванні камунікатыўна-дыскурсіўнай культуры будучых настаўнікаў	105

10. Беларуская міфалогія: энцыклапедычны даведнік / пад рэд. С. Санько, Т. Валодзінай, У. Васілевіч [і інш]. – 2-е выд. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.

11. Славянские древности: этнолингвистический словарь. В 5 т. / под ред. Н.И. Толстого. – М.: Международные отношения, 1995 – 2004. – Т. 1. А – Г / Т.А. Агапкина [и др.]. – 1995. – 577 с.

12. Басик, С. Географические термины в топонимии Западного Полесья как индикаторы изменения ландшафтов в XX веке / С. Басик // Загароддзе-3: матэрыялы навукова-краязнаўчай канферэнцыі «Палессе ў XX ст.», Беласток, 1–4 чэрвеня 2000 г. // Кафедра беларускай культуры Універсітэта ў Беластоку; Заходнепалескае навукова-краязнаўчае таварыства «Загароддзе»; Беларускі дзяржаўны інстытут праблем культуры; пад рэд. Ф.Д. Клімчука, А. Энгелькінг, В.А. Лабачэўскай. – Мінск, 2001. – С. 45 – 47.

УДК 811.161.3

Г.Ф.Андарала (Мінск)

АСАБЛІВАСЦІ ЎЖЫВАННЯ ВАЙСКОВАЙ ЛЕКСІКІ Ў РАМАНЕ А.ДАЙНЕКІ «МЕЧ КНЯЗЯ ВЯЧКІ»

Раман Л. Дайнекі «Меч князя Вячкі» прысвечаны гераічнай барацьбе гараджан старажытнага Полацка з тэўтонскімі рыцарамі-крыжакамі. «На самым пачатку XIII ст. наш народ жыў, павярнуўшыся тварам да Балтыкі, бо адтуль, як ненажэрная саранча, лезлі і лезлі крыжакі. Шмат крыві пралілося ў той час, шмат чалавечых касцей бялелася паміж маўклівых прыморскіх дзюнаў, на берагах Дзвіны і Нёмана. Знікалі цэлыя народы», – піша Л. Дайнека [5, с.6]. Хоць пісьменнік і не ставіў перад сабой мэты поўна і дакладна апісаць ваенныя падзеі гэтага перыяду, але неабходнасць праўдзівага адлюстравання мінулага абумоўлівае выкарыстанне аўтарам разнастайнай вайсковай лексікі тых часоў. У межах гэтага пласта можна выдзеліць некалькі лексіка-тэматычных груп: назвы зброі (меч, корд, кап'ё, суліца, дзіда, лук, страла, шастапёры, каса, вілы, доўбні, баявыя сякеры, баявыя дубіны (мачугі), бяргвенні, валуны, гаршкі са смалой і агнём, бочкі са смалой, кісцяні, камлыгі), назвы баявых даспехаў, што засцерагалі воінаў ад удараў халоднай зброі (латы, нагруднікі, налакотнікі, накаленнікі, панцыр, кальчуга, шчыт, кальчужныя панчохі, місюрка, наборная браня, шалом з наноснікамі, ³ кальчужнай сеткай-барміцай, капюшон-хаўберка), назвы войска і яго падраздзяленняў (дружына, гуф, сцяг, малева, раць), назвы вайсковых службовых асоб (дружыннік, старшы дружыннік, малодшы дружыннік (дзецікі), ваявода, лучнік, арбалетчык, капейшчык, мечаносец, знузнік, вой, рыцар, кнехты, тысяцкі, збройнік, латнік, балістарыі).

Самае шматлікае лексічнае аб'яднанне складае група назваў халоднай зброі. Найбольш пашыранай з іх з'яўляецца агульнаславянскае паходжанні слова *меч* 'халодная зброя, вострая з абодвух бакоў': Паміж гвалту і шуму жыцця, паміж грукату *мячоў*, паміж галасу паходных труб пакрысе выпявала, налівалася болем і сумам звонкая і непрыкметная, як мужчынскія слёзы, цішыня [5, с.32]. *Меч* рабілі доўгі, двухручны, каб дзвюма рукамі мог вой браць яго ў час бою за рукаць [5, с.147]. Частае ўжыванне аўтарам слова *меч* абумоўлена тым, што названая моўная адзінка адносілася да актыўнага тагачаснага слоўніка. Яна ўвайшла ва ўсе лексіка-стылістычныя сістэмы тагачаснай беларускай пісьменнасці і набыла ў радзе выпадкаў пераноснае значэнне [4, с.206]. Каб стварыць адпаведны моўны каларыт эпохі, пісьменнік рэалізуе і другое значэнне слова *меч*, заснаванае на метафарычным ужыванні: 'тое, што карае', 'гора, вайна': Час брацца за *меч*, кунігас [5, с.64]. *Меч* на *меч*, косць на косць трэба ісці [5, с.69]. Яму [Брацілу] раптам захацелася зрабіцца птушкай, шчаслівай птушкай, якой не трэба лезці на страшныя забаролы, дзе чакаюць *мячы* і коп'і [5, с.13].

На ўзбраенні воінаў у старажытныя часы быў таксама і *корд* 'кароткі меч'. Аднак у моўнай канве рамана гістарызм *корд* не знайшоў шырокага ўжывання: Тэўтон, гыхнуўшы, размахыста ўсадзіў яму [Халадку] між лапатак востры гарачы *корд* [5, с.292]. Двое верхавых, у чорных дарожных плашчах, бяззбройныя, калі не лічыць *кордаў*, засунутых за халявы ботаў, накіраваліся ў бок Рыгі [5, с.187]. У апісаны пісьменнікам час стараславянскае слова *корд* таксама вызначалася абмежаваным ужываннем, было вядома толькі мове дзелявых дакументаў і зусім адсутнічала ў жанры рэлігійнай і палемічнай літаратуры [4, с.207]. Беларускімі помнікамі гэта лексема фіксуецца толькі з першай паловы XV ст. [4, с.70].

Сярод назваў дрэўкавай зброі асабліва актыўнай у рамане з'яўляецца лексема *кап'ё* 'калючая або кідальная зброя ў форме доўгага дрэўка з вострым металічным наканечнікам': Няздзіл, які нёс варту ля дзвярэй апачывальні, стукнуў аб падлогу дрэўкам *кап'я*, выдыхнуў прывітанне, баявы кліч палачан [5, с.29]. У правай руцэ Вячка сціскаў *кап'ё* з чатырохгранным бранябойным лязом. *Кап'ё* – зброя першага ўдару, і Вячка добра валодаў ім [5, с.45]. *Кап'ё* як від халоднай зброі было вядома яшчэ ў эпоху палеаліту, лічылася зброяй першага ўдару і выкарыстоўвалася ва ўсім свеце на вайне і паляванні. Слова *кап'ё* вядома многім славянскім мовам: руская – копьё, украінская – копе, польская – коріја, чэшская – корі, славянская – корјё, балгарская – копие, копе [2, с.85].

Разнавіднасцю *кап'я* выступае ў гэксце *суліца*: Браціла выцягнуў з-за спіны шчыт, узяў яго ў левую руку, у правай руцэ сціснуў *суліцу*, прыгнуўся і бясшумна нырнуў у цемру [5, с.16]. Месячныя промні ўспыхнулі на металічным наканечніку *суліцы*, і той засяціўся, як вугалёк [5, с.9]. Слова *суліца* не зафіксавана «Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы». У слоўніку Фасмера яно падаецца са значэннем 'метательное копье' [3, с.861]. Больш поўнае тлумачэнне гэтай лексемы дае У.Даль: 'ручное, холодное оружие, родъ копья или рогатины, также метное копье' [IV, с.359]. Як разнавіднасць *кап'я* тлумачыць слова *суліца* і сам пісьменнік: За спіною ў чалавека быў прывязаны шчыт і кароткае *кап'ё-суліца* [5, с.8].

Як назва дрэўкавай зброі выкарыстоўваецца ў рамане і слова *дзіда*: Ён [Рацібор] абліваўся халодным потам, круглымі спалоханымі вачамі глядзеў на занесеную над сабою *дзіду*, але маўчаў, не прасіўся. *Дзіда* ўдарыла ў абсвераную худую шыю, і смерд упаў у снег, захлынуўся крывёю [5, с.100]. – Рубон! – выгукнулі воіны баярына Івана, што конным строем ехалі за калясніцаю, ашчацініўшыся *дзідамі* [5, с.157]. У мове рамана названая лексічная адзінка малаўжывальная: яна сустралася 4 разы. У апісаны пісьменнікам час яна не вызначалася актыўнасцю [3, с.128]. Першакрыніцай слова *дзіда* з'яўляецца турэцкае *džida*, у старабеларускую мову яно ўвайшло з польскай *dżida* [7, с.135] толькі ў пачатку XVIII ст. [2, с.71] і са значэннем 'піка, кап'ё' ўжывалася пераважна ў дзелявых помніках, якія найбольш поўна адлюстроўвалі жывую мову свайго часу. Актыўнасцю вызначалася слова *дзіда* ў народнай мове XIX ст., дзе была вядома ў розных формах і з больш шырокім значэннем: *дзіда* 'копіё'; *дзідка*, *дзідочка* – 'уменьшительное слово дзіда'; 'копьецо'; 'палка съ железным остриемъ на концъ'; 'острый шипокъ на деревьяхъ и кустахъ, какъ-то: дикой грушъ' [6, с.131].

На ўзбраенні тагачасных воінаў былі *лукі*, *стрэлы*, *баявыя сякеры*: Княжацкія дружыннікі пачалі біць смердаў з *лукаў*. *Стрэлы* ляцелі з тонкім свістам, упіваліся ў чорную людскую сцяну [5, с.98]. Князь узвёў *лук*, які падаў яму дружыннік, нацягнуў цеціву і пусціў *стралу*, мецячы ў пустэльніка. Ды пустэльнік увільнуўся ад *стралы*, закрычаў, засмяяўся [5, с.99]. Збройнікі вастрылі мячы, коп'і, *баявыя сякеры*, нашывалі новыя слаі бычынай скуры на шчыты, змазвалі барсуковым тлушчам кальчугі [5, с.284].

Адметным узбраеннем літоўскіх воінаў былі *баявыя дубіны*, або *мачугі*. Значэнне гэтай устарэлай вайсковай назвы Л.Дайнека вельмі дакладна тлумачыць у кантэксце, апісваючы працэс падрыхтоўкі халоднай зброі: І пра дубіны літоўскія ведаў [Вячка]. Жадаючы зрабіць

сабе зброю, ідзе літовец у лес, выбірае малады дубок. Асцярожна, каб не параніць, ачышчае дрэўца ад сукоў зверху да самага нізу. Потым рассякае ў дрэве кару і абалону. У шчыліну ўтыкае вострыя рубчастыя камяні, якія пакрысе ўрастаюць у дрэва, ды так урастаюць, што здаецца – дуб вырас з імі з самага жолуда. Праз нейкі час гатова *баявая дубіна*, якую літоўцы называюць *мачуга* [5, с.56].

Высокай частотнасцю пры апісанні ўзбраення народных мас у творы адзначаюцца словы, якія актыўна ўжываюцца ў сучаснай мове, абазначаючы прадметы быту. Але ў гістарычны час, апісаны Л. Дайнекам, рэаліі, названыя гэтымі словамі, шырока выкарыстоўваліся ў якасці зброі. Менавіта са старажытным значэннем выкарыстоўвае пісьменнік слова *каса*: Шумны натоўп, узброены пераважна *косамі*, немагчыма было стрымаць [5, с.69]. Смерды рынуліся ва ўсе бакі, пачалі выдзіраць з зямлі сухія пні, махаць *косамі* [5, С.89]. Лексема *каса* як назва халоднай зброі ўжывалася не толькі ў помніках перыяду, адлюстраванага ў рамане, але і ў пазнейшы час. Узбраеннем народных мас з’яўлялася *каса* ў XIX ст.: «Мужык, пакуль здужае трымаць *касу* і сякеру, бараніць свайго патрапіць і ў нікога ласкі прасіць не будзе» [1, с.217]. З такім значэннем гэта слова ўжывалася і ў творах пачатку XX ст.: «*Касу* ў шыйцы адагне, і насадзіць, і махне; Смерць таму, хто не сышоў: *Касой* рэзалі ўрагоў» [1, с.147].

Акрамя *касы*, народныя масы ўзброены ў рамане *віламі*, *доўбнямі*, *камянямі*, *бочкамі са смалою*, *парокамі* (камянямётныя машыны), *бярвеннямі*, *гаршкі са смалой і агнём*: Смерды ішлі з *доўбнямі*, *віламі*, *косамі*. Але большасць мела толькі голыя кулакі [5, с.98]. Напасці на Леневардэн знянацку не ўдалося. Рыцары паспелі зачыніцца ў замку за каменнай сцяной і пачалі ярасную страляніну з арбалетаў. Але Вячка быў гатовы да гэтага – ягоныя людзі ў імгненне вока збудавалі заслоны з бярвенняў, за гэтымі заслонамі паставілі *парокі*... Потым у замак паляцелі *вогненныя бочки са смалой* [5, с.269]. Воям вельмі мала ўдавалася адпачываць, бо Вячка разам са старэйшым эстаў, маладым і маўклівым Меэлісам, вучылі іх рукапашнаму бою, вучылі адсякаць канцы штурмавых лесвіц, скідваць на галовы наступаючых *бярвенні*, *агромныя камяні*, *гаршкі са смалою і агнём* [5, с.284]. На тэўтонаў з вала пасыпаліся *каменні*, *гаршкі з агнём* [5, с.286].

Функцыя асобных вайсковых найменняў не абмяжоўваецца толькі тым, што служаць для рэалістычнага адлюстравання гераічных падзей пачатку XIII ст., для перадачы моўнага каларыту гэтага часу. Своеасаблівым з’яўляецца выкарыстанне пісьменнікам вайскавай

лексікі ў якасці вобразных сродкаў мовы. Такім чынам, аўтар імкнецца не толькі да дакладнасці і праўдзівасці ў стварэнні малюнку мінулага, але і да мыслення намінацыямі той эпохі, якую апісвае. Найчасцей яркі запамінальны вобраз ствараецца Л. Дайнекам пры дапамозе параўнання, заснаванага на супастаўленні двух прадметаў па іх падабенстве. Аб’ектам параўнання ў большасці выпадкаў выступаюць *меч*, *кап’ё*, *шчыт*, *страла*, *лук*. Так, напрыклад, шляхам параўнання пісьменнік перадае ўнутраны стан праклятага сваёй сям’ёй і горадам забойцы Брацілы, які вярнуўся ў Кукейнос са здрадніцкай мэтай – разбіць гэты горад, знішчыць князя і княжых слуг: Брацілу нават падалося, што па левую руку бліснула Кокна, нібы вузкі халодны *меч* выпягнуў нехта з похваў і паклаў у начную чарнечу [5, с.18]. Сваім позіркам, як *кап’ём*, прабіваў ён [Браціла] мяккае сэрца Сегіса [5, с.20].

Надзвычай каларытнымі і адметнымі з’яўляюцца параўнанні, дзе суб’ектам параўнання выступаюць з’явы прыроды: Сонца, як маленькая распаленая грыўня, стаяла высока-высока ў небе, і ягоныя праменні, як вострыя залатыя *мячы*, рассякалі згусцелы ад спёкі блакіт [5, с.264]. З паных тарфяных балотаў, з цёмных, залітых расой лясоў павольна ўсплывала сонца, як чырвоны, абпалены полымем бясконцых бітваў *шчыт* грознага бога Сварога [5, с.54]. Гэтая трава, доўгая, прамаё, з калючымі пругкімі мяцёлкамі на самым версе, вельмі нагадвала *стрэлы з лука*, што ўпіліся ў зямлю [5, с.11].

Украпляючы ў тэкст апавядання параўнанні такога кшталту, пісьменнік тым самым пастаянна трымае чытача ў той напружанай атмасферы барацьбы, на якую вельмі багата гісторыя нашага народа.

Спіс літаратуры

1. Беларуская літаратура XIX ст.: Хрэстаматэя: вучэб. дапаможнік. – Мінск, 1988. – 487 с.
2. Булыка, А.М. Даўнія запазычаныя беларускай мовы / А.М.Булыка. – Мінск, 1972. – 384 с.
3. Булыка, А.М. Лексічныя запазычаныя ў беларускай мове XIV – XVII стст. / А.М.Булыка. – Мінск, 1980. – 256 с.
4. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 340 с.
5. Дайнека, Л. Меч князя Вячкі; След ваўкалака: раманы. Для ст. шк. узросту / Л.Дайнека. – Мінск: Юнацтва, 1993. – 606 с.
6. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І.Насовіч. – Мінск, 1983. – 792 с.
7. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: Т. 3. – Мінск, 1984.